

Podnet: 7.11.2025.
Revidiran: 22.11.2025
Prihvaćen: 26.11.2025.

KAKO RAZUMETI PATRIOTIZAM?¹

NASLEĐE SAVREMENIH NORMATIVNIH SPOROVA

Nikola Beljinac
Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

SAŽETAK

Predmet ovog istraživanja je nasleđe savremenih normativnih sporova o značenju patriotizma. U fokusu su rasprave koje su vođene unutar moralne filozofije i političke filozofije, počevši od sedamdesetih godina pa do kraja dvadesetog veka. Osnovna teza teksta je da su ove rasprave patriotizam situirale na samoj granici dve discipline, što je dovelo do dvostruke normativne opterećenosti pojma. Pozicija graničnog pojma sa sobom je nosila sukobljena, a neretko i kontradiktorna normativna očekivanja. Ovo se ilustruje kroz primere najuticajnijih etičkih i političkih teorija patriotizma tog vremena. Kao jedan mogući način prevazilaženja poteškoća proisteklih iz dvostruke normativne opterećenosti pojma, u tekstu se predlaže da se etički i politički sadržaj jasnije razgraniče tako što će se vezati za posebne dimenzije patriotske privrženosti. Patriotska privrženost se može analitički razložiti na predmet patriotske privrženosti – ono prema čemu je patriota privržen i na prirodu patriotske privrženosti – oblik njenog ispoljavanja. Razlozi za pristrasnost su uvek politički i proizlaze iz predmeta patriotske privrženosti, dok način na koji se patriotizam iskazuje podleže moralnoj proceni.

KLJUČNE REČI: moralna filozofija, politička filozofija, patriotska privrženost, liberalizam, komunitarizam.

Kontakt autora:

Autor je saradnik na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

Email: nikola.beljinac@fpn.bg.ac.rs, ORCID ID: 009-008-4652-8341

¹ Ovaj rad je publikovan sredstvima Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije na osnovu Ugovora o realizaciji i finansiranju naučnoistraživačkog rada NIO u 2025. godini, broj: 451-03-136/2025-03 od 27.01.2025. godine.

OD „PRO PATRIA MORI” DO
„POSLEDNJEG UTOČIŠTA HULJA” I NATRAG

Dok druga polovina dvadesetog veka, najblaže rečeno, nije bila naročito naklonjena promišljanju i veličanju patriotizma, naše doba pokazuje daleko više obzira prema ovom donedavno tek antikvarnom pojmu političke filozofije. Možda još uvek ne patimo od viška patriotizma, onako kako su to pred kraj prošlog stoleća setno primetili Ričard Rorti i Majkl Mekonel (Mekonel 1999; Rorty 1999), ali zasigurno, barem u retoričkoj ravni, svedočimo svojevrsnom vaskrsnuću patriotskog etosa. Porast interesovanja za patriotizam uočljiv je kako na planu političkih programa, društvenih inicijativa i manifesta tako i u polju političke filozofije, gde se pojavljuje sve veći broj pretendena na vlasništvo nad pojmom.

U domenu svakodnevne politike glavna novina je da patriotske parole više nisu oštra granica koja deli stranke desnice i levice. Gotovo sve političke opcije u spektru oplemenjuju svoje izborne ponude onim što smatraju pravim oblikom i merom patriotskog građanstva. Bitke za patriotizam katkad dobijaju dramatične zaplete jer se na njega, kao što pokazuje primer studentskog protesta u Srbiji, po istom pitanju i istom žestinom pozivaju suprotstavljeni akteri istovremeno optužujući drugu stranu upravo za manjak patriotske svesti.² O retoričkoj snazi ideje govori i njeno prelivanje na oblasti društvenog života koje doskora nisu bile prva asocijacija na pomen patriotske brige. Tako se u medijima sve češće mogu čuti glasovi koji zagovaraju ekonomski, ekološki, sportski, obrazovni, pa čak i demografski patriotizam.³ Uz cenu gubitka pojmovne autentičnosti, patriotizam

2 U decembru 2024. godine u Srbiji su započeli masovni građanski protesti predvođeni studentima svih državnih univerziteta. U znak pobune zbog prebijanja svojih kolega na mirnom okupljanju povodom odavanja počasti preminulima u urušavanju nadstrešnice na Železničkoj stanici u Novom Sadu, ali i zbog osnovanih sumnji da je korupcija glavni uzrok ove tragedije, studenti su najpre blokirali rad svojih fakulteta, da bi potom inicirali seriju protestnih šetnji i okupljanja širom Srbije. Deo javnosti koja podržava studente njihovu borbu vidi kao primer istinskog i zdravog patriotizma. U nameri da kompromituje ovaj pokret, vlast, s druge strane, pokušava da studente optuži za nepatriotsko antidržavno delovanje.

3 U sklopu kampanje za suzbijanje sive ekonomije decembra 2016. godine, tada premijer Srbije, Aleksandar Vučić izjavio je da je najveći patriotizam platiti porez (blic.rs 2016). Kasnije se na isti način podsticalo izdavanje i uzimanje fiskalnih računa. Pisac Ljubivoje Ršumović smatra da je Srbiji najpotrebniji ekološki patriotizam, poručujući „da je priroda ja i da sam ja patriotizam” (rtv.rs 2021). Ljubiša Tumbaković, bivši selektor fudbalske reprezentacije Srbije, govorio je da je jedan od njegovih glavnih zadataka da podigne nivo patriotske odgovornosti u nacionalnom timu (rts 2019). Predstavljajući novu nacionalnu čitanku „Koreni i krila”, aktuelni ministar prosvete Republike Srbije Dejan Vuk Stanković je izjavio da je cilj nacionalno orijentisanog obrazovanja da se među mladima stvori patriotska klima (euronews.rs 2025), dok je Milica Đurđević Stamenkovski, ministarka za brigu o porodici Republike Srbije, apelovala na patriotsku svest građana i pozvala ih da što pre započnu sa demografskom obnovom nacije (niinfo.rs 2024).

se u javnom diskursu koristi kao opšti izraz za bilo koji deo društva za koji se želi reći da mu je potrebna veća posvećenost, privrženost i požrtvovanost. I ne samo to, nazvati sebe ili drugog patriotom po pravilu se izjednačava sa pohvalom ili komplimentom, zbog čega se, posebno u političkim kampanjama, termin počeo upotrebljavati kao poželjan epitet bez nekog dubljeg značenja.

Uporedo sa popularizacijom i neselektivnom upotrebom termina u svakodnevne svrhe, unutar savremene političke filozofije odigravao se znatno oprezniji i sofisticiraniji proces rehabilitacije. Opšte je poznato da je, za razliku od klasične i moderne političke filozofije, probuđena politička misao iz druge polovine dvadesetog veka, bar u početku, gajila normativnu skepsu prema patriotizmu. To je pogotovo bio slučaj sa vladajućom „novom liberalnom paradigmom” utemeljenoj u Rolsovoj „Teoriji pravde”. Veći deo ovog perioda patriotizam će provesti u ilegali, na marginama glavnih akademskih tokova i njime će se, u deskriptivnom maniru, mahom baviti istoričari. Normativni preporod započeće najpre u okvirima moralne filozofije, a u reon političke teorije vratiće ga tek komunitarne kritike liberalnog sopstva, atomizma i moralnog univerzalizma.

Danas, međutim, gotovo da ne postoji teorijska škola koja u potpunosti ignoriše ili odbacuje patriotizam. O važnosti patriotske privrženosti pišu ne samo novi republikanci kao očekivani sukcesori patriotske tradicije i komunitarci kao nosioci obnovljene licence, već to sa jednakim žarom čine i liberali, levo orijentisani autori, pa i oni kosmopolitskog usmerenja. Patriotizam se, između ostalog, preporučuje kao: vrhovni oblik građanske strasti i čuvar političke slobode (Viroli 1999); identitetski odgovor na gubitak širine i dubine života savremenog čoveka i brana politikama kulturnog partikularizma (Tejlor 2002); izraz prirodne dužnosti poštovanja pravednih institucija liberalne države (Waldron 1993); vrsta lojalnosti prema principima i normama ustavne demokratije shvaćene kontekstualno (Dimitrijević 2010); varijanta građanske nadnacionalne identifikacije (Miler 2010) i prvi stepenik ka svetskoj zajednici ljudskih bića (Apaja 1999). Savremeni teoretičari možda više ne gaje klasični, romansirani pristup oličen u Horacijevom uskliku „dulcem et decorum est pro patria mori”⁴, ali su, u većini slučajeva, isto tako daleko i od podrugljive i često citirane izjave engleskog pisca Semjuela Džonsona, koji je patriotizam opisao kao poslednje utočište hulja. U najkraćem, pređen je dug i trnovit put od miljenika političke filozofije do izgnanstva i nazad, a ožiljci sa tog putovanja, kako ćemo videti, značajno profilisu savremene javne i filozofske upotrebe pojma.

Kao što su prethodni redovi nagovestili, na patriotizam se danas pozivaju mnogi i pod patriotizmom se podrazumeva mnogo toga. No, ukoliko

4 Slatko je i časno za domovinu umreti.

i postoje neslaganja u vezi sa njegovom sadržinom, ona se sve manje tiču dileme da li nam je patriotizam uopšte neophodan i više su usmerena na to kakav patriotizam nam treba. Debate oko ovog pitanja, razume se, nisu ni blizu razrešenja, a odgovori se ponekad do te mere razilaze da se može učiniti da se ne diskutuje o istom pojmu. Ovaj višak značenja po sebi nije novost i svojstvo je mnogih drugih pojmova iz društvenog i političkog života. Po Adamu Sviftu (2008), radi se zapravo o razlici između pojma kao izraza opšte strukture nekog načela i koncepcija kao konkurentskih razrada pojma kroz specifikaciju njegovih detalja. Za druge autore stvar je složenija i reflektuje činjenicu da su pojmovi političke teorije, po svom karakteru, suštinski sporni, što implicira neprekidnu raspravu i trajno neslaganje o njihovoj upotrebi (Gali i Konoli 2017).

Ipak, kako ću tvrditi u nastavku teksta, bar kad je patriotizam u pitanju, jedan deo nespornosti i sveukupne zbrke je endemske prirode. Radi se o specifičnoj normativnoj genealogiji koja je u savremenosti pojam situirala na razmeđu političke i moralne filozofije, uz upotrebe koje idu s obe strane ove ne uvek striktno iscrtane granične linije. Posmatrano iz rakursa političke filozofije, centralno pitanje jeste na kojim integrativnim osnovama treba urediti političku zajednicu i njene impresionalne ustanove da bi se podstakla patriotska osećanja građana. Moralna filozofija, s druge strane, u svom fokusu ima pojedinca i lično postupanje, pa se stoga bavi procenom ispravnosti načina na koji individue ispoljavaju patriotizam. Iako su ovo dva različita normativna stanovišta, njihove preskriptivne smernice u slučaju patriotizma nije uvek jednostavno razmrsiti. Otuda se pod patriotom neretko istovremeno podrazumeva i dobar građanin u političkom smislu i dobar čovek u moralnom smislu. U narednim poglavljima podrobnije ću razmotriti okolnosti zbog kojih je došlo do ove dvostruke normativne opterećenosti pojma, kao i njene implikacije.

SAVREMENE ETIČKE RASPRAVE O PATRIOTIZMU

Mada se formativno vezuju za klasičnu i modernu političku misao, normativna razmatranja patriotizma će savremenost, ipak, dočekati na drugom mestu, na terenu moralne filozofije. Pre toga će patriotizam, ne prošavši empirijsko sito logičkog pozitivizma, svoje privremeno utočište pronaći u historiografiji prve polovine dvadesetog veka. Ovaj izbeglički status imao je, međutim, za cenu gubitak pređašnjeg normativnog identiteta. U duhu vremena u kojem su živeli, Hans Kon (2005), Johan Hajzinha (1996) i drugi uticajni istoričari tog doba termin upotrebljavaju krajnje opisno i operativno u svrhu otkrivanja značenja koja su mu pripisivana u prošlosti.⁵ Namera je,

5 Njihovi uvidi će, takođe, obilovati pronacionalnom razumevanju patriotizma. Štaviše, tvrđice da nacije u svom rudimentarnom obliku postoje još od antičkih vremena, pa da

dakle, bila da se u jednom arheološkom i etimološkom poduhvatu rastumači kako se sve reč upotrebljavala u različitim epohama, bez iznošenja vrednosnih sudova i preporuka. Do trenutka slabljenja pozitivističkog pritiska na političku nauku krajem šezdesetih godina pojam će uveliko biti ispražnjen od teleološkog sadržaja klasične i moderne političke filozofije. Ta okolnost će filozofima morala olakšati njegovo preuzimanje i premeštanje u okvire vlastitih normativnih debata. Tokom sedamdesetih i naročito osamdesetih godina o patriotizmu će se pretežno raspravljati u kontekstu problematike posebnih odnosa i moralnih obaveza koje iz njih proizlaze.⁶

Posmatrano isključivo sa stanovišta zdravorazumske moralnosti, nema ničeg spornog u tome da nekim ljudima, samo zato što se sa njima nalazimo u posebnom odnosu, poklanjamo više pažnje i brige nego ostalima. Naše intuicije snažno govore u prilog ispravnosti ovakvog favorizujućeg tretmana i on je neizostavan činilac svakodnevnih socijalnih interakcija. Ono što, međutim, jeste bilo predmet nedoumica ticalo se mogućnosti da se ovaj široko prihvaćen intuicionistički pristup normativno struktuirano i uvrsti u okvire moralne filozofije. Tim pre jer je glavna struja moderne i savremene moralne filozofije univerzalistički orijentisana i na prvi pogled ne ostavlja previše prostora za drugačije gledište od onog koje nam poručuje da su moralni principi opšti i nepristrasni, da se na svakoga primenjuju jednako, odnosno nezavisno od posebnog konteksta, okolnosti i pripadnosti. Ispostaviće se, međutim, da su etičke dileme koje iskrsavaju iz problematike posebnih odnosa isuviše relevantne da bi se tek tako diskvalifikovale ili prepustile nekoherentnom skupu moralnih intuicija. Filozofi morala će zato prionuti na posao njihove normativne kodifikacije, a ova nastojanja će, s druge strane, iznedriti jedan od najdugovečnijih sporova u etici. U najkraćem, etički univerzalisti će smatrati da se posebne dužnosti mogu izvesti iz opšteg moralnog zakona, dok će etički partikularisti tvrditi da se radi o nezavisnoj grani morala sa sopstvenom normativnom logikom. Kojim god putem da se krene, zaključak će biti da su posebne dužnosti moralna kategorija i integralni deo moralnog rasuđivanja.

Važno je još jednom istaći da su etičke debate o patriotizmu bile tek manji i sastavni deo znatno šireg etičkog spora između univerzalista i partikularista o moralnim granicama posebnih lojalnosti. Budući da su do uključivanja patriotizma u raspravu pozicije dve strane uveliko bile profi-

je stoga i svaki patriotizam oduvek bio izraz nacionalnih aspiracija. Ova teza će nekoliko decenija kasnije biti u temelju primordijalističkih teorija nacije.

6 Posebni odnosi obuhvataju jedinstvene relacije koje delimo sa drugim osobama na osnovu članstva, prethodnih okolnosti, proživljenog iskustva i slično. U njim se, između ostalog, ubrajaju porodični, prijateljski, partnerski, kolegijalni i poslovni odnosi. Takvi odnosi predstavljaju važan deo svakodnevnog života ljudi, doprinose njihovom identitetu i ukupnoj dobrobiti. Iz njih proizlaze posebne obaveze koje, za razliku od opštih obaveza, imaju samo učesnici tog odnosa.

lisane, diskusije o lojalnosti patriota pojavljuju se kao ekstenzija i testiranje do tada već iznetih argumenata u pogledu opravdanosti protežiranja osoba sa kojima delimo bliske relacije, poput onih porodičnih i prijateljskih.⁷ Stoga se argumentacija prelamala na pitanju može li se pristrasnost patriote, oličena u favorizanju interesa svoje zemlje i zemljaka, po analogiji braniti na isti način kao, recimo, srodnička pristrasnost ili je pak bliža pristrasnosti jednog rasiste. Većina učesnika rasprave, s obe strane terena, braniće stav da patriotizam, nasuprot rasizmu, spada u moralno ispravne oblike posebnih odnosa iz kojih sledstveno proizlaze moralne dužnosti, ali će se načini moralizacije patriotske lojalnosti, razumljivo, razlikovati.

PRISTUP ETIČKOG UNIVERZALIZMA

Normativno najrazrađenije i najbrojnije odbrane patriotizma dolaze iz škole etičkog univerzalizma. Takav ishod je očekivan jer su etičari univerzalističkog usmerenja svakako morali da ulože više truda i inventivnosti u obrazlaganju opravdanosti patriotske pristrasnosti nego što je to bio slučaj sa njihovim partikularističkim oponentima.⁸ S obzirom na to da se univerzalistički tabor tradicionalno razvrstavao na konsekvencijaliste i kantovce, promišljanja patriotske lojalnosti su u osnovi sledila ovu podelu. Najuticajniji konsekvencijalistički argument u prilog patriotizmu razvio je Robert Gudín kroz svoj model dodeljenih odgovornosti (1985; 1988). Po njemu, patriotizam proizvodi dobre ishode sa stanovišta ukupnog blago-

7 Vilijam Godwin je još krajem osamnaestog veka skicirao konture moralne dileme koja će obeležiti ovaj etički spor. Godwin će čitaoce suočiti sa zamišljenom situacijom razbuktalog požara u kući i pitanjem da li moralno ispravno postupanje od nas zahteva da spasimo vlastitu majku ili lokalnog dobročinitelja koji svojim delima uvećava blagostanje čitave zajednice (Godwin 1793, 81–83).

8 Vredi istaći da nisu svi univerzalisti blagonaklono gledali na mogućnost opravdanja patriotske privrženosti. Deo njih je ostao dosledan stanovištu da moralnost, *prima facie*, nalaže da sve ljude tretiramo jednako i nepristrasno, te da patriotizam ne pruža dovoljno dobre moralne razloge za odstupanje od ovog načela. S tim u vezi, najveći stepen rezistentnosti na patriotizam pokazala je utilitaristička teorija. Njen uticajni savremeni predstavnik, Piter Singer, ostaje privržen klasičnom bentamovskom shvatanju moralnosti po kojem svakoga računamo kao jednog i nikoga više od jednog. Povezujući argument jednakog uvažavanja interesa svih ljudi sa teleološkim argumentom maksimiranja ukupne koristi, Singer na više mesta tvrdi da lokalne privrženosti, poput nacionalnih i patriotskih, mogu biti smetnja u izvršavanju naše moralne dužnosti suzbijanja globalne gladi i siromaštva (Singer 1972; 2002; 2009). Džordž Kejt, univerzalista deontološkog usmerenja, u svom tekstu „Da li je patriotizam greška?” izlaže jednu od najsnažnijih kritika patriotizma. Za njega, patriotizam je „oličenje mentalne konfuzije” (Kateb 2000, 901), „izdaja Prosvetiteljstva” (Kateb 2000, 902) i „asprakcija koja veliča ubijanje i smrt” (Kateb 2000, 907). Na istom tragu, ali bez teških kvalifikacija, Friderik Klampfer smatra da se patriotska lojalnost ne može braniti univerzalističkim moralnim razlozima jer relacija između sudržavanja ne poseduje intristično vredan sadržaj. To je zato što ovaj odnos, kako god ga bliže definisali, nije u stanju proizvesti dovoljno specifične i dovoljno obavezujuće razloge za privrženost (Klampfer 2004, 104–106).

stanja jer olakšava sprovođenje u delo opšte dužnosti dobročinstva. Da bi došao do tog zaključka, Gudin će u prvom koraku predložiti da sve posebne dužnosti razumemo kao distribuirane opšte dužnosti. To znači „da su posebne dužnosti samo sredstva pomoću kojih se opšte dužnosti moralne zajednice dodeljuju posebnim agentima (Goodin 1988, 678).” Osnovni razlog leži u tome što se naše opšte dužnosti, zbog koordinacijskih problema, samo u pojedinim situacijama mogu ostvarivati neposredno. U većini drugih slučajeva račun celishodnosti će nalažati da se odgovornost za njihovo realizovanje prenese na uži krug osoba ili na društvene ustanove.⁹ Još konkretnije, ako je krajnji cilj maksimiziranje dobrih posledica shvaćenih kao najveće moguće blagostanje za sve, onda će se u svetu koji broji više od osam milijardi stanovnika opšta dužnost dobročinstva najefikasnije ostvarivati tako što će se jedna grupa ljudi vezati samo za jednog zaštitnika. U Gudinovom modelu taj zaštitnik su, očekivano, države omeđene nacionalnim granicama. Staranje državnih organa i službenika za interese sopstvenog stanovništva, baš kao i uzajamno favorizovanje zemljaka, otuda nisu samo moralno dopuštene prakse, već su i moralne dužnosti drugog reda. Konsekvencijalistička argumentacije, će na taj način zatvoriti pun krug, a ispoljavanje patriotizma će se, sasvim u duhu utilitarizma pravila, zagovarati kao korisno pravilo za sprovođenje opšteg moralnog načela brige za dobrobit ljudskih bića.

Nekonsekvencijalistička etička perspektiva će patriotizam, takođe, ukrstiti sa moralnošću. Međutim, nasuprot Gudinovom teleološkom pristupu, ovde će se postupak u celosti izvoditi iz deontoloških premisa. Samim tim, lestvica za opravdanje pristrasnog patriotskog tretmana biće postavljena više u odnosu na konsekvencijalistički univerzalizam. Ne samo da je bilo neophodno patriotsku lojalnost još jednom pomiriti sa univerzalističkim načelom da se svaki čovek računa kao jedan, već je to trebalo učiniti polazeći od skupa opštih moralnih principa koji se smatraju obavezujućim nezavisno od partikularnih svrha i ciljeva, uključujući i maksimiziranje koristi.

Teorije fer-pleja i zahvalnosti su uporišnu tačku za ovaj poduhvat pronašle u Kantovoj maksimi da sve ljude treba tretirati kao ciljeve po sebi, a ne kao sredstva za postizanje vlastitih ciljeva. Ovo na prvom mestu podrazumeva da se prizna i pravima zaštiti individualno samoodređenje – sposobnost pojedinca da bira i revidira vlastite koncepcije dobra. Dok se u slučaju naših dobrovoljnih i neposrednih interakcija relativno jednostavno može napraviti kopča između individualnog samoodređenja, prava i reci-

9 Gudin kao ilustraciju argumenta navodi primer davljenika na plaži na kojoj se nalazi stotinu ljudi. Ukoliko bi svi krenuli u vodu da spasi osobu u nevolji krajnji rezultat bi bio još veći broj stradalih. Zato se određuju osobe (spasioci) na koje se delegira odgovornost ispunjavanja opšte dužnosti dobročinstva (Goodin 1988, 679).

pročne dužnosti, to nije i slučaj sa članstvom u nedobrovoljnim udruženjima poput države. U državi veliki broj ljudi, istovremeno i kroz vreme, generacijski i međugeneracijski, učestvuje u kooperativnom mehanizmu saradnje. Krajnji ishod ove ne uvek voluntaristički zasnovane saradnje jesu brojne pogodnosti, poput javnih dobara. Njih građani sami za sebe ne bi mogli osigurati, a pritom im znatno olakšavaju ostvarivanje životnih planova. Drugim rečima, bez zajedničke i teritorijalno ograničene kooperacije dugoročno bi bila narušena ili bar znatno otežana sposobnost individualnog samoodređenja (Dagger 1985, 437). Isto bi važilo i u slučajevima švercovanja, to jest preuzimanja pogodnosti (obrazovanje, zdravstvena zaštita, bezbednost itd.) bez podnošenja tereta saradnje (plaćanje poreza, glasanje, služenje vojnog roka itd.). Ova strategija bi osobe koje doprinose zajedničkom projektu pretvorila u instrumente za postizanje ciljeva slobodnih strelaca, što se kosi sa već navedenom drugom formulacijom Kantovog kategoričkog imperativa. Stoga će uslediti zaključak da je, uz političke obligacije, i patriotska lojalnost oblik posredno izvedene opšte moralne dužnosti poštovanja individualne autonomije (Gewirth 1988, 289).

Pojedinim kantovcima je u prethodnom pristupu zasmetalo to što se patriotska lojalnost normativno brani prevashodno pozivanjem na konkludentne radnje individua, poput učestvovanja u kooperativnom poduhvatu ili preuzimanja benefita. Smatralo se da su postupanja ovog tipa motivacijski suviše plitka i opterećena kontigentnim aspektima državljanstva da bi se iz njih mogla izvesti konzistentna argumentacija u prilog patriotizma i političkih obaveza generalno. Umesto na teoriji stečenih dužnosti, njihovi predlozi će se zato temeljiti na ideji prirodne dužnosti poštovanja pravednih ustanova i konceptu nesavršenih dužnosti. U prvoj varijanti, posebna dužnost patriotske lojalnosti izvire iz deontologizovane prirodne dužnosti poštovanja pravde. Budući da se empirijski neuslovljeno načelo pravednosti otelotvoruje kroz empirijski konkretne društvene strukture, dužnost poštovanja pravde se iskustveno ostvaruje kao dužnost poštovanja ustanova i zakona pravedne države. U sledećem koraku argument se dodatno partikularizuje tvrdnjom da smo dužni da podržavamo onu pravednu državu čijim smo ustanovama i zakonima obuhvaćeni. Džeremi Voldron će tako nastanak država i ograničenost dometa načela pravde objasniti tipično kantovski kao kolateralni ishod namere ljudi da regulišu svojinske sukobe karakteristične za prirodno stanje (Waldron 1993, 19). S obzirom na to da su ovi konflikti najizvesniji među ljudima koji nastanjuju isti geografski prostor, u obavezi smo da sporazum o pravičnim uslovima udruživanja najpre postignemo sa osobama iz neposrednog okruženja. Ono što će nas nadalje držati na okupu, razrešavajući sva naša buduća sporenja, jeste isti skup pravednih ustanova i zakona, odnosno ista

pravedna država. Uporedno sa izgradnjom pravednog političkog okvira, među građanima će se razvijati osećaj uzajamne prisnosti i još važnije jačati svest o zajedničkoj sudbini za koju se vredi žrtvovati. Patriotska lojalnost će tako još jednom biti shvaćena kao ekstenzija opšteg moralnog zakona, ovoga puta oličenog u prirodnoj dužnosti prema pravdi.

Za razliku od Voldrona koji je svoju argumentaciju mahom oslanjao na Kantove političke spise, postoje i autori koji su bili istrajni u nameri da dokažu da i glavna, deontološki „tvrđa” linija Kantove filozofske misli ostavlja sasvim dovoljno prostora za nekonzekventijalističko opravdanje patriotizma. Poput već navedenih modela i ovde se išlo zaobilaznim putem. Najčešća strategija je bila da se osnov patriotskog favorizovanja veže za koncept nesavršenih dužnosti. Budući da sam Kant nigde ne navodi patriotizam kao primer nesavršene dužnosti, interpretatori će takav potencijal pronaći u moralnim dužnostima prijateljstva i dobročinstva. Obe dužnosti spadaju u nesavršene jer, sem opšte formulisanog cilja, nije preciziran i način realizacije. To je zato što njihovo izvršavanje ne zavisi samo od upotrebe razuma, kao u slučaju savršenih dužnosti (poput zabrane ubistva i laganja), već pre svega od spleta kontekstualnih faktora i empirijskih ograničenja koja će varirati od situacije do situacije. Uzimajući u obzir okolnosti fizičke i socijalne distance, ne može se očekivati da pomažemo svakoj osobi u nevolji, a još manje da sa svakom osobom na planeti budemo prijatelji. Neka doza preferencijalnog tretmana je nužna da bi ove dužnosti mogli da ispunjavamo. Može se reći da posebni odnosi praktično intenziviraju postojeće moralne dužnosti i da se nepristrasnost vezuje za formu principa, a ne njegovu sadržinu (Nathanson 2004, 44). Na primer, univerzalno i opšte pravilo, čija forma nalaže poštovanje roditelja, treba tumačiti kao obavezu da svako treba da brine o dobrobiti sopstvenih roditelja, a ne svih roditelja na svetu. Isti postupak razdvajanja forme i sadržine principa moguće je primeniti i na ostale posebne privrženosti, iz čega sledi da je i patriotsku lojalnost potrebno poopštiti na način da svako ima obavezu da se stara o svojoj zemlji. Igor Primorac je ovako shvaćenu univerzalizaciju proglasio ključnom karakteristikom „patriotizma svedenog na pravu meru”, uz naglasak da se umereni patriota razlikuje od ekstremnog po tome što je u stanju da prihvati patriotsku privrženost osoba iz drugih država i da njihovom patriotizmu pripiše istu moralnu težinu kao svom (Primorac 2004, 59–62). Umereni patriota je, dakle, „voljan poopštiti sud prema kojem je njemu dopušteno da vlastitu zemlju i sugrađane pretpostavlja drugim zemljama i njihovim građanima, te svima priznaje pravo na tu vrstu pristrasnosti prema vlastitoj zemlji” (Primorac 2004, 75). Ovim se, međutim, ne završava procedura opravdanja patriotizma jer, dodaje Primorac, nije dovoljno dokazati da je favorizujući stav patriote konzistentno poopšten. Kako se ne bi desilo da se univerzalizuju moralno nedo-

pustive prakse, poput agresorskih ratova, ili različite vrste progona unutar zemlje, patriotizam mora stalno biti pod kontrolom opštih moralnih normi, odnosno, kantijanski rečeno, podređen savršenim dužnostima. Tek pošto patriotska pristrasnost ispuni oba, spolja postavljena uslova (univerzabilnost i saglasnost sa opštim moralnim principima), može se tvrditi da je patriotsko postupanje dopušteno, ali ne i da je dužnost (Primoratz 2007).

PRISTUP ETIČKOG PARTIKULARIZMA

Sve do sada razmotrene etičke teorije dele isto polazište u pogledu načina opravdanja posebnih odnosa, uključujući i one patriotskog formata. Kreće se od teze da moralni egalitarizam u pojedinim slučajevima dopušta nejednak tretman i da je ponekad, čak i sa nepristrasne tačke gledišta, poželjno učestvovati u odnosima koji nalažu pristrasno postupanje. Potom se, kao što smo videli, predlažu različiti modaliteti operacionalizacije ove teze, po pravilu, uz sledeću napomenu: sve dok su nejednakost i pristrasnost u funkciji opštih moralnih načela i pod stalnim nadzorom etike ljudskih prava, principijalno ne postoji razlog za njihovo odbacivanje. Štaviše, s obzirom na to da se težilo tome da se dokaže kako su posebne dužnosti samo produžetak opštih, argumentacijski niz je najčešće vodio ka zaključku da je patriotska lojalnost naličje univerzalistički izvedene moralne dužnosti.

Normativno još bogatije verzije moralizacije patriotizma pronalazimo u konkurentskom etičkom pristupu. Prema etičkim partikularistima, posebni odnosi ne samo da poseduju neupitan moralni sadržaj, već su i izvorište morala. Univerzalisti će stoga biti optuženi za kardinalno nerazumevanje prirode posebnih odnosa, kao i suštinskih obeležja moralnosti. U najkraćem, radi se o tome da se pojedinci obrazuju kao moralni delatnici kroz posebne odnose, a ne izvan njih i uprkos njima. To je zato što relacije sa bliskim osobama, same po sebi, stvaraju moralne razloge, uključujući moralne zahteve i zabrane (McMahan 1997, 110–112). U pitanju su, dakle, razlozi koji su konstitutivni za odnos, a ne njihov spoljni dodatak kako su nam sugerisala konsekvencijalistička i deontološka objašnjenja. Malo je verovatno da ćemo prijateljem smatrati osobu koja nam pomaže u nevolji samo zato što smo ugledni neurohirurg, pa se tim činom maksimira korist za sistem u celini ili samo zato što na taj način ispunjava opštu dužnost dobročinstva prema nekome ko joj je fizički blizu. Još teže bismo razumeli konsekvencijalističkog ili deontološkog roditelja i njegove opšte motive za posebnu brigu o svom detetu. Stvari, međutim, postaju komplikovanije čim se po strani ostave ove neproblematične ilustracije partikularističke teze. Na primer, ako su razlozi za pristrasnost inherentni samom odnosu i ne postoje spoljni kriterijum evaluacije, znači li to da je rasistička lojalnost, takođe, moralno dopuštena? I gde bi se onda na toj skali nalazio patrio-

tizam, da li je bliži nespornoj porodičnoj ljubavi ili spornoj rasističkoj lojalnosti? Upravo će rasprave o patriotizmu kao „srednjem slučaju” partikularistima poslužiti da iskristališu i bolje razgraniče svoje uvide.

Za početak, trebalo je razrešiti dilemu da li se povezanost zemljaka, kao i njihova posvećenost dobrobiti domovine, uopšte može okvalifikovati kao vrsta posebnog odnosa. Već je naznačeno da su partikularisti u posebnim odnosima videli intristično vredne relacije. Naravno, nije odbacivana i mogućnost postojanja vrednih ciljeva kojima ovi odnosi instrumentalno služe, ali se za njihovu definišuću karakteristiku, uz bliskost i intenzitet kontakta, prvenstveno uzimalo to da su vredni po sebi. Intristična vrednost se najčešće objašnjava kroz vezu situiranog sopstva, moralnog obrazovanja i lojalnosti. Partikularistički argument je počinjao tvrdnjom da su identiteti pojedinaca srasli sa konstitutivnim vrednostima zajednica kojima pripadaju. To ne znači da smo identitetski uobličeni jednom za svagda, već je u pitanju proces sa više čvorišnih tačaka. Upotrebljavajući izraz „istorijsko sopstvo”, Džordž Flečer (1995) saopštava da se pojedinci razvijaju kroz posebne odnose, postepeno i u kontinuitetu, a naročito kroz one koji nisu stvar izbora (porodica, religijske zajednice, nacija). Ukoliko je navedeno tačno, nastavlja se argument, onda i naše moralne orijentacije nužno izvire iz načina života konkretne zajednice. Kroz pripadnost zajednici učimo ne samo o sebi – šta već jesmo i šta možemo biti, već i o tome šta je ispravno, a šta pogrešno. Razlog je taj što se moralne norme uvek pojavljuju i artikulišu kroz proživljena iskustva posebne zajednice ljudi. U skladu sa tim, ne može biti ničeg između moje privrženosti zajednici i mog poštovanja moralnih normi. Uslediće zaključak partikularista da je lojalnost neodvojiva od ličnog identiteta i moralnosti, te da su svo troje, skupa uzevši, ono što posebne odnose čini intristično vrednim. Otuda su, ponoviću, i razlozi za pristrasnost sadržani u samom odnosu, a ne u pratećim dobrima koje on proizvodi ili do kojih nas dovodi.

Ključno pitanje je, međutim, bilo da li ovaj uslov bogate intrističnosti mogu zadovoljiti po obimu, odlikama i članstvu velike zajednice. Znamo da, za razliku od porodica i lokalnih grupa, političke zajednice obuhvataju daleko veći broj ljudi koji se, pritom, lično ne poznaju, niti će ikada biti u prilici da se čak i sretnu. Trebalo je, dakle, savladati ono što se još naziva i izazovom tranzicije, odnosno dokazati da se prisne i pristrasne sponne porodične privrženosti mogu, bez gubitka intristične vrednosti, transferisati na šire privrženosti, poput patriotske. Na tom tragu, etički partikularisti ispravno primećuju da intenzivni, neposredni fizički i socijalni kontakt nije od presudnog značaja da bi se patriota osećao „kao da je kod kuće”. Umesto poznanstva „licem u lice”, dovoljno je konstatovati postojanje zajedničkog identiteta i povezanosti na osnovu članstva. Etičari se uglavnom nisu upuštali u raspravu o tome na čemu tačno počiva ovaj zajednički identitet i

koji su kriterijumi članstva. Ipak, primetno je da su domovinu, po uzoru na u to vreme popularne sociološke teorije nacionalizma¹⁰ i bez mnogo obrazlaganja, izjednačavali sa nacionalnom državom. Iz ovoga je proizlazilo implicitno prihvatanje nacionalističke teze da je nacionalnost, shvaćena subjektivistički kao uverenje da sa ostalim članovima političke zajednice delimo istu kulturu i istoriju, važan izvor identitetskog samorazumevanja pojedinaca i referentni okvir njihovih uzajamnih moralnih dužnosti. U takvoj konstelaciji, patriotizam je mogao značiti samo jedno – dužnost lojalnosti koja svoju celokupnu moralnu snagu crpi isključivo iz prirode posebnog (nacionalnog) odnosa. Rečima Andriua Oldenkvista, patriota je pristrasan i isključiv ili uopšte nije patriota (Oldenquist 1982, 186).

Otvarajući vrata mogućnosti da i zajednice većeg obima, poput nacija, budu proglašene za etičke zajednice, partikularisti su svoje argumente učinili ranjivim na prigovor moralnog relativizma. Ukoliko je lojalnost patriote opravdani osnov isključivanja svakoga s one strane posebnog odnosa koji, na osnovu zajedničkog uverenja, deli sa sunarodnicima, kako onda postupati sa nacizmom ili rasizmom? Pristrasnost naciste i rasno favorizovanje, takođe, počivaju na uverenju o postojanju zajedničkih vrednosti i karakteristika jedne grupe ljudi. Za Pola Gomberga (1990) to je bio signal da se univerzalne moralne norme, koje je etički partikularizam izbacio kroz vrata, na kraju ipak moraju vratiti kroz prozor kako bi se stalo na put neograničenoj moralnoj permisivnosti. Postoje, međutim, i autori koji su rešenja tražili unutar ovog etičkog pristupa. Najčešća strategija je bila da se kaže da poseban odnos u kojem učestvuju rasisti jeste osnov pristrasnosti, ali da ova pristrasnost, sama po sebi, nije legitimna i da se stoga ne može staviti u isti koš sa patriotizmom. Oldenkvist tako predlaže da se rasizmu ospori status lojalnosti „jer je negativno usmeren i više se ispoljava kao mržnja drugih rasa, nego kao ponos svojom... dok lojalnost sadrži pozitivnu dimenziju i prvenstveno se ispoljava kroz ponos i brigu za zajedničko dobro sopstvene grupe” (Oldenquist 1982, 183). U nameri da pronade kriterijum za rangiranje posebnih lojalnosti bez skretanja na stazu strogog etičkog univerzalizma, Džoša Rojs će u pristupu koji naziva etika lojalnosti poručiti da je najuzvišenija lojalnost ona prema samoj lojalnosti (Royce 1995, 48–70). Lojalnost prema lojalnosti nalaže da svakom ljudskom biću priznamo jednak kapacitet za lojalnost i da podržavamo lojalne pojedince gde god se oni nalazili. S obzirom na to da rasista pripadnike drugih rasa doživljava kao manje vredne ljude, njegova privrženost očito neće proći test Rojsove etike lojalnosti.

10 U pitanju su teorije Antonija Smita, Ernesta Gelnera, Erika Hobsbauma i Benedikta Andersona.

PATRIOTIZAM U LIBERALNO-KOMUNITARNOM SPORU

Ukoliko se za etičke rasprave može reći da su patriotizam ponovo učinile akademski vidljivim, onda zasluge za njegov povratak kući, tamo gde je normativno i ponikao, treba pripisati učesnicima prvog velikog spora unutar savremene političke filozofije. Naravno, pejzaž obnovljene discipline sedamdesetih godina nije mogao biti isti kao vek ranije kada se poslednji put iz vizure političke filozofije, u Tokvilovim pismima iz Amerike, diskutovalo o vrednosti domoljublja (2002, 204–206). Još manje je nalikovao na onaj iz perioda osamnaestog veka u kom Žan Žak Ruso (1993) i Šarl Monteskje (2011) pišu svoje poznate odbrane republikanskog patriotizma kao najuzvišenije vrline. Međutim, iako očigledno nije bilo crvenog tepiha za doček, savremena politička filozofija je u poređenju sa moralnom filozofijom, po prirodi stvari, predstavljala bolji i podsticaj-niji okvir za normativna razmatranja patriotske privrženosti. To se moglo naslutiti i po temama koje su se našle u žiži liberalno-komunitarne debate. Ono što je isprva započelo kao interna liberalna polemika o pravедnosti osnovne strukture društva ubrzo se, zahvaljujući komunitarnoj kritici, preobrazilo u širu raspravu o identitetskim osnovama zajedničkog života u liberalnim demokratijama. A ovim se otvorio prostor i za razmatranje uloge koju bi građani trebalo da imaju u održavanju i negovanju tog političkog zajedništva.

Na uvodnim stranicama je već nagovešteno da su posleratni liberali bili poprilično oprezni u prihvatanju jezika patriotizma. Pored toga što im je zvučao arhaično, u njemu su, takođe, videli odraz kolektivističkih ideologija i poziv na ritualno (samo)žrtvovanje slobode i života pojednaca zarad viših ciljeva zajednice. Ipak, ma koliko da su raspravu usmeravali ka temi pravde, naposljetku nisu mogli izbeći suočavanje sa pitanjem koje je logički prethodilo ovoj diskusiji – šta nas to, uopšte, drži na okupu? Utisak je da su se obe struje liberalne misli, a naročito rolsijanska, koja je izašla kao pobednik u međusobnom nadmetanju, u jednom trenutku našle između dve vatre. S jedne strane, trebalo je očuvati „čistokrvnost” i istrajati u posvećenosti načelu individualne autonomije, dok je, s druge, valjalo ponuditi dovoljno uverljivo objašnjenje zajednice. Tim pre jer je vremenom postalo očito da se, u okolnostima kulture privatnosti i rastuće političke apatije, pravедne ustanove ne mogu održati same od sebe.

Obazrivo uvođenje patriotske tematike u savremenu liberalnu političku teoriju u početku se odvijalo zaobilaznim putem, recikliranjem argumentata etičkih univerzalista. Tek će kasnije, devedesetih godina, sa pojavom liberalnog nacionalizma, početi da se razvijaju liberalne koncepcije patriotizma sa više sopstvenog sadržaja, mada će i tu glavina argumentacija biti pozajmljena sa strane od etičkih partikularista i komunitaraca. Do tada, sedamdesetih i osamdesetih godina u liberalnim teorijama dominiraju

etički pristupi teorija fer pleja i dužnosti poštovanja pravednih ustanova, a sporadično se javljaju i argumenti saglasnosti i vraćanja duga za preuzete pogodnosti. Rober Nozik, na primer, kombinuje argumentaciju poslednja dva pristupa i tvrdi da čak i država „noćni čuvar” može računati na spremnost građana da je brane u slučaju unutrašnjih i spoljašnjih opasnosti (Nozick 2003, 37). Legitimnost minimalne države počiva na pristanku pojedinaca da na nju, kao dominantnu zaštitnu agenciju, prenesu deo svojih prava u zamenu za zaštitu od sile, krađe, prevare, kao i radi garancije poštovanja ugovora. Uživajući pogodnosti ove zaštite, oni istovremeno stiču i dužnost da se staraju o kondiciji njenih ustanova. Prosvećeni samo-interes stajaće u osnovi ove tanke verzije građanske odanosti.

Džon Rols je u svojim ranijim radovima bio sklon da osećaj zajedništva objašnjava kao rezultat fer-plej načela koje nalaže da preuzmemo svoj deo tereta i troškova oko održavanja kooperativne strukture u čijim dobrima uživamo (Rawls 1964). U „Teoriji pravde”, međutim, odbacuje sve koncepcije koje su razloge za privrženost izvodile iz svojevoljnih postupaka pojedinaca. Umesto toga, Rols već na početku knjige izjavljuje da u uslovima interesnog pluralizma „zajedničko shvatanje pravde ustanovljava veze građanskog prijateljstva” (Rols 1998, 22). U nastavku će tvrditi da imamo prirodnu dužnost da „podržavamo i da se pokoravamo pravednim institucijama koje postoje i koje se odnose na nas” (Rols 1998, 305). Ova dužnost proizlazi iz hipotetičkog društvenog ugovora koji bi pojedinci sklopili u prvobitnom položaju pod velom neznanja. Slično razmišlja i Ronald Dvorkin kada kaže da se „ljudi udružuju u političku zajednicu iz osećaja da jedni prema drugima treba da postupaju pravedno” (Dvorkin 1998, 288). Liberalna misao sedamdesetih i osamdesetih godina zajednicu će sagledavati kroz poznato geslo „primat ispravnog u odnosu na dobro”, uz uverenje da su neutralni principi liberalne pravde dovoljno potentni da zagreju srca građana, ujedine ih u njihovim razlikama i motivišu na patriotske žrtve. U presudi Vrhovnog suda SAD u slučaju *West Virginia State Board of Education v. Barnette*, kojom je ukinuta obaveza salutiranja zastavi u američkim školama, između ostalog, stajaće: „patriotizam bi trebalo da bude stvar izbora, ne nametanja, dobrovoljni čin slobodne i nezavisne ličnosti. Osećaj zajedništva će proisteci iz osećaja pravde pre nego na neki drugi način: Ljubav prema domovini mora da proiđe iz otvorenih srca i slobodnih umova, podstaknuta pravednom administracijom i mudrim zakonima koje su doneli narodni predstavnici u okviru ustavnih ograničenja” (law.cornell.edu 2025).

Već se u liberalnim objašnjenjima osnova patriotske lojalnosti mogao primetiti upliv političkog sadržaja u argumentaciju koja je do tada bila pretežno etička. Umesto rasprave ograničene na propitivanje moralnosti postupanja pojedinaca – patriota, težište se sve više pomeralo ka poli-

tičkim aspektima života u pluralnim društvima. Ova postepena repolitizacija patriotizma bila je još uočljivija u komunitarnoj kritici liberalne teorije. Za razliku od tadašnjih liberala koji su opseg politike sužavali na pitanje pravednosti procedura i ustanova, komunitarci su u svojim teorijama zahvatili dublje slojeve političkog zajedništva. Samim tim, patriotizam se mogao vezati za supstantivnije koncepcije političkog. Razume se, to nije značilo da su komunitarni argumenti sasvim lišeni etičkih dimenzija i implikacija. Pre se može govoriti o podeli posla, a tačna srazmera između političkog i etičkog najviše je zavisila od toga o kojoj vrsti komunitarne kritike se radi. U kritici liberalnog atomizma prevagu je odnosilo političko razumevanje patriotske lojalnosti, dok je, na primer, kritika liberalnog univerzalizma akcenat stavljala na moralnost patriotizma. Negde na sredini između prethodne dve nalazila se kritika liberalnog sopstva.

Prema pobornicima „društvene teze”, osnovni problem liberalne političke teorije je taj što njeni idejni predlozi vode ka normativno neodrživoj i empirijski pogubnoj atomističkoj slici društva. Objasnjavajući društveni život kao prost zbir izolovanih pojedinaca kojima je zajedničko jedino to što koriste iste proceduralne kanale i pravne zaštite za ostvarivanje svojih koncepcija dobra, liberali, na neki način, seku granu na kojoj sede. Stvar je u tome, poručuje Čarls Tejlor (1998, 476), da liberalna ontologija podriva ključne socijalne resurse neophodne za očuvanje individualne i kolektivne slobode. S jedne strane, savremena društva, zbog svoje veličine i demokratske konstitucije, više nego druga slobodna društva u istoriji zahtevaju svojevoljnu i postojanu spremnost građana na žrtve i odricanja. S druge strane, ona malo šta preduzimaju kako bi podstakle takvu privrženost. Štaviše, iz političke sfere se proteruje sve što ima veze sa strastima i emocijama koje bi mogle da napajaju građansku posvećenost. Takav ishod se pripisuje pogrešnom i kontraproduktivnom insistiranju na načelu neutralnosti po kojem liberalna država ne sme da staje na stranu niti jednog posebnog načina života, pa ni onog koji bi doprineo održanju slobodnog društva. Na kocki je, međutim, mnogo više od funkcionalnih potreba moderne države jer ni individualno samoodređenje, do kojeg je liberalima veoma stalo, ne može biti ostvareno, niti očuvano, bez vitalnog društvenog okruženja koje pruža kontekst, smisao i zaštitu ovoj sposobnosti. Po Tejloru (1998, 487), to podsticajno društveno okruženje satkano je od osećaja pripadanja i poistovećivanja sa sunarodnicima u zajedničkoj akciji izgradnje političkog okvira slobodnog društva. Javna autonomija je, dakle, preduslov naše privatne autonomije, pa stoga država ne sme biti ravnodušna u pogledu podsticanja participativne demokratske prakse. Isto važi i za patriotizam. Veze građanske solidarnosti proistekle iz zajedničkog dobra republikanske samouprave predstavljaju glavni sastojak patriotske privrženosti. Zato patriotizam nikako ne može biti tek puka manifesta-

cija slobodnog izbora pojedinaca, kako je navedeno u citiranoj presudi Vrhovnog suda, već se pre može smatrati izrazom građanske vrline i predvorjem liberalne slobode.

Drugi krak komunitarne teorije uzroke hroničnog deficita privrženosti u liberalnim društvima pronalazi prevashodno u načinu na koji liberali pristupaju pitanju konstituisanja individualnih identiteta. U najkraćem, meta kritike je bila liberalna koncepcija individue kao nesputanog sopstva koje prethodi svojim ciljevima. Liberali su ovim izvorno kantijanskim pristupom identitetu želeli da kažu da su pojedinci samodefinišuće jedinice koje, upotrebljavajući sposobnost autonomnog delovanja, oblikuju svoje živote i donose odluke o tome kojim društvenim aranžmanima žele da pripadaju. Prema komunitarnim autorima, navedeno iskorenjeno razumevanje pojedinca ne samo da je psihološki štetno, jer ugrožava „celovitu i neoštećenu ljudsku ličnost” (Bel 2004, 99), već je i sociološki naivno budući da ne uviđa značaj zajednica u kojima se ljudi nedobrovoljno nalaze. Majkl Sandel će takve zajednice nazvati konstitutivnim sugerišući da je u pitanju tip odnosa koji prethodi individualnoj sposobnosti samoodređenja i sačinjava okvir „našeg samorazumevanja kao posebnih osoba – kao članova ove ili one porodice ili zajednice ili nacije ili naroda, kao nosioca posebne istorije, kao građanina konkretne republike” (Sandel 1984, 90). Iz ove duboke, trajne i sveprožimajuće povezanosti pojedinaca sa konstitutivnim vrednostima njihove domovine proizlazi i obaveza patriotske privrženosti. Ona ne može biti privatna stvar ili pitanje ličnih preferencija jer se kroz nju identitetski formiramo i stičemo integralnu svest o sopstvenom životu. Otuda bi svaki pokušaj racionalne revizije, preispitivanja ili opoziva naše konstitutivne situiranosti u političku zajednicu morao ishodovati i krizom ličnog identiteta.

Verovatno najkonsekventniju odbranu teze po kojoj je patriotizam moguć jedino u sklopu komunitarne etike dobra, a ne kao oblik liberalne etike pravde, pronalazimo u političkoj teoriji Elstera Mekintajera. Njegova normativna pozicija se najbolje može opisati kao savremena rekonstrukcija Aristotelovog učenja o neodvojivosti morala od posebnog načina života i tradicije (*ethos*). Stoga ne čudi što se argumentacija o patriotizmu u celosti smešta u okvire spora sa prosvetiteljskim shvatanjima moralnosti. Na prepoznatljivom tragu etičkog partikularizma i uz dodatak antičkog shvatanja vrline, Mekintajer polazi od tvrdnje da je „krucijalno obeležje moralnosti to da je dobijamo iz načina života određenog društva” (1998, 457), da bi naposljetku izveo zaključak po kojem „patriotizam i njemu srodne odanosti ne predstavljaju obične već glavne vrline” (1998, 460). Time se implicira da bi odbacivanje patriotizma, odnosno „odanosti posebnoj naciji koju samo njeni pripadnici mogu iskazivati” (1998, 453), značilo negiranje samog morala. Zato se manjak posvećenosti dobru vlastite nacije ne može

tretirati kao benigni propust, već predstavlja ozbiljan moralni prekršaj. Iz istog razloga, Mekintajer oštro kritikuje svaki pokušaj da se patriotska privrženost uokviri neakvim univerzalno izvedenim moralnim normama ka čemu vode pristupi takozvanog umerenog patriotizma (1998, 455). Po njemu, ovo je dvostruko obmanjujuće. Prvo, zato što moralne norme nisu nešto što, poput matematičkih formula ili zakona fizike, važi uvek i svuda, nezavisno od svih vremenskih i prostornih okolnosti. Drugo, sve i da je moguće govoriti o postojanju vankontekstualnih, kontrolnih moralnih načela, umereni patriota bi u slučajevima sukoba između njegove i drugih zajednica oko oskudnih resursa i poimanja dobrog života bio na permanentnom iskušenju da zauzme neutralno stanovište. Na taj način bi propustio da učini ono što je, prema Mekintajeru, srž patriotskog delovanja – svrstavanje uz svoju domovinu kad god to nalaže imperativ opstanka ili neki drugi egzistencijalni interes.

NA GRANICI MORALNE I POLITIČKE FILOZOFIJE

Etičke i liberalno-komunitarne rasprave dale su snažan zamajac obnovi normativnog interesovanja za pitanje patriotske privrženosti. Za nešto više od jedne decenije, koliko je trajala njihova najproduktivnija faza, postavljani su temelji savremenog izučavanja patriotizma i trasirani su pravci većine aktuelnih teorijskih debata iz ove oblasti. Primera radi, teško da bismo mogli u potpunosti razumeti intenzivna sporenja u kojima danas učestvuju teoretičari ustavnog patriotizma, liberalnog nacionalizma i novog republikanizma bez prethodnog uvida u načine na koje su temi pristupali moralni i politički filozofi pre više od četrdeset godina.

Nasleđe ovih rasprava važno je iz još jednog razloga na koji treba obratiti posebnu pažnju. Već je istaknuto da su patriotizam na glavnu normativnu scenu vratili najpre etičari i da su ga tek potom, skupa sa etičkim bagažom, ponovo preuzeli politički teoretičari. Ovakav redosled zaslužen je za ono što bi se moglo nazvati dvostrukom normativnom opterećenošću pojma. Drugim rečima, uzimalo se zdravo za gotovo da patriotizam nužno poseduje i etičku i političku dimenziju, a stvar se dodatno usložnjavala time što su obe bile podložne različitim tumačenjima. Sudbina graničnog pojma sa sobom je nosila sukobljena, a neretko i kontradiktorna normativna očekivanja. To se najbolje može videti u pristupu etičkog univerzalizma, kao i u liberalnim političkim teorijama koje su se u značajnoj meri naslanjale na ovu etičku školu. Da se podsetimo, opravdavajući razlog za patriotsku privrženost izvodio se iz opštih moralnih normi i to tako što je posredničku ulogu imao koncept političkih dužnosti. Namera je bila da se dužnost patriotske privrženosti predstavi kao politička artikulacija naših opštih moralnih dužnosti (dobročinstvo, poštovanje pravednih ustanova i sl.). Problem je što ovaj zahtev učitava u patriotsko postupanje istovre-

meno i previše i premalo normativnog sadržaja. S jedne strane, patriotizam se prvenstveno posmatrao kao etička kategorija, čime su se drastično povećavali moralni troškovi svakog delovanja za koje se proceni da nije patriotsko. Postupati patriotski značilo je postupati moralno i obrnuto. S druge strane, budući da patriotski čin nije imao nezavisnu vrednost, već je uvek bio u službi univerzalnog morala, postavljalo se pitanje koliko uopšte često možemo biti patriote, a da nas u tome ne spreče uzde opšteg moralnog zakonodavstva. Dodatna poteškoća sastojala se u raširenom povlačenju paralele između patriotske privrženosti i političke dužnosti. Znamo, međutim, da je političke dužnosti moguće izvršavati i bez razvijenih patriotskih osećanja. Dovoljno je da budemo savesni, pravdoljubivi ili poslušni. Baš kao što je upravo iz patriotskih pobuda moguće pristupiti različitim oblicima političke neposlušnosti. Uzimajući sve ovo u obzir, možemo zaključiti da su univerzalističke etičke teorije daleko uspešnije u objašnjavanju moralne prirode političkih dužnosti, nego što su u stanju da dokuče motive i razloge patriotske privrženosti.

Nasuprot univerzalističkim teorijama koje su, zbog svog etičkog usmerenja, neprestano morale da iznalaze odgovore na primedbu o nedovoljnoj specifičnosti¹¹, pristup etičkog partikularizma i prateća komunitarna gledišta suočavaju se sa drugačijom vrstom prigovora. Njima se, zbog prepoznatljivog holističkog predznaka, na teret stavljao višak partikularnosti. Treba istaći da teza po kojoj postoji snažna i intristična povezanost pojedinaca sa konkretnim, istorijski uobličanim političkim zajednicama, sama po sebi, nije problematična i da zahvata suštinska svojstva patriotske privrženosti. Nije sporno ni to da ovu vezu ne možemo jednostavno prekinuti i da svoje izvoriste često ima u pretpolitičkim slojevima zajedništva. Upitna je, međutim, pretpostavka da sve navedeno podrazumeva postojanje uniformnog skupa vrednosnih orijentacija koje dele svi članovi političke zajednice i na čemu temelje svoj patriotizam. Ovakvo gledište počivalo je na vrlo napetj analogiji u kojoj su političke zajednice prikazivane kao velike porodice. Pod uslovom da je uopšte moguće iznositi tvrdnju da su porodice uvek homogeni entiteti, istu vrstu jedinstva nije lako pronaći i u slučaju savremenih država. Ne samo da se, po pravilu, radi o izuzetno kompleksnim zajednicama ispresecanim različitim oblicima pluralizma (interesnim, moralnim, etnokulturnim), već se u pitanje dovodila autentičnost i onih najtanjih vezivnih spona oko kojih je, naizgled, postojao konsenzus. Ispostaviće se da se do tog konsenzusa uglavnom stizalo prethodnim isključivanjem nepoželjnih društvenih grupa.

11 Suština prigovora sastojala se u tome da ove teorije ne uspevaju da objasne zašto postoje granice države i zbog čega su patriotskom privrženosti obuhvaćeni samo ljudi unutar tih granica.

Slično kao u prethodno razmotrenom primeru univerzalističkih teorija, i ovde je ukrštanje etičkih i političkih zahteva dovelo do nepodudarnih normativnih očekivanja. Ovoga puta uzrok se nalazio u gustom shvatanju političkog zajedništva koje se zatim povezivalo sa identitetskim i moralnim oblikovanjem pojedinaca. Ukoliko je patriotizam zaista samo politička refleksija identitetske i moralne ukorenjenosti pojedinaca u konstitutivne vrednosti države, onda se javljaju najmanje dva izazova u pogledu „konzumiranja” patriotske privrženosti: ili će se u pluralnom okruženju od patriotizma „amnestirati” svi koji imaju drugačije shvatanje dobrog u odnosu na ono proklamovano ili će se patriotizam prisilno nametati. U prvom slučaju argument ukorenjenosti gubi na snazi, dok u drugom gubi na uverljivosti.

Najzad, u nasleđe etičkih i liberalno-komunitarnih rasprava spada i učestalo pojmovno poistovećivanje patriotizma i nacionalizma. U pitanju je i danas prisutna tendencija da se o njima govori u istom paketu, kao istovrsnim fenomenima. Dok se etičarima, zbog prirode njihovog normativnog poziva, ne može mnogo zameriti na ovom preklapanju, upada u oči da se politički teoretičari druge polovine dvadesetog veka nisu previše osvrtni na istorijske i konceptualne specifičnosti patriotizma i nacionalizma. Na snazi je bila implicitna saglasnost liberalnih i komunitarnih autora da je teren na kojem se odvija njihova debata omeđen granicama poznatog empirijskog subjekta – liberalno-demokratske nacionalne države i da patriotizam stoga može biti samo nacionalno uokviren. Komunitarci će na ovome insistirati od početka, dok će liberalna strana s početka skrivenu pretpostavku nacionalnosti otvorenije formulisati kasnije, kroz teoriju liberalnog nacionalizma.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Poput većine ostalih politikoloških pojmova, i za patriotizam se može reći da vodi dvostruki život. Jedan je u ravni konkretnih političkih programa i zagovaranja, dok se drugi odvija dalje od reflektora dnevne politike, pod okriljem filozofskih rasprava. Odnos između ova dva nivoa obeležen je brojnim napetostima i nesporazumima. Zbog toga se svakodnevna pozivanja na patriotizam (ali i demokratiju, pravdu, slobodu) često ne poklapaju sa normativnim predlozima. Za patriotizam je, međutim, karakterističan i dvojni normativni identitet. Kao što smo videli na prethodnim stranicama, obe obnovljene normativne discipline, moralna filozofija i politička filozofija, pojam su popunjavale sopstvenim sadržajima i značenjima. Ovim se prostor za različite interpretacije dodatno širio, a uporedo su rasla i normativna očekivanja jer je bilo neophodno ispuniti i etičke i političke zahteve.

Utisak je da su pogotovo etički zahtevi pojam snabdeli većim normativnim teretom nego što je mogao da ga iznese. Razloge prvenstveno treba

tražiti u činjenici da su se prve savremene normativne rasprave o patriotizmu vodile u kontekstu preispitivanja moralnosti posebnih odnosa. Shodno tome, patriotizam se branio, odnosno napadao, kao (ne)moralni tip posebnog odnosa.

Međutim, za razliku od uobičajenih primera posebnih odnosa (porodične veze, prijateljstvo, partnerstvo), koji, po pravilu, spadaju u domen privatnih i ličnih relacija, patriotizam je vrsta javne ili političke privrženosti. Ovde je moguće pozvati se na argument razdvojenosti privatne od političke moralnosti i reći da se radi o nezavisnim sferama etike u kojima važe nesamerljivi standardi ispravnog postupanja. No, kad je patriotska privrženost u pitanju javljaju se i dodatne nedoumice, poput značenja reči „ljubav”, na koju nailazimo u opšteprihvaćenom određenju patriotizma kao ljubavi prema domovini. Pre svega, ne postoji niti jedan drugi politikološki pojam koji se definicijski određuje istom rečju i koji bi nam mogao poslužiti kao pandan za razumevanje patriotske privrženosti. Zapravo, u najvećem delu savremene literature dominira stanovište da su emocije privatna stvar, te da im nije mesto u političkoj sferi, čime se diskusija o patriotizmu vraća u reon moralne filozofije i problematike posebnih odnosa.

Kao jedan mogući način prevazilaženja poteškoća proisteklih iz dvostruke normativne opterećenosti pojma, predlažem da se etički i politički sadržaj jasnije razgraniče tako što će se vezati za posebne dimenzije patriotske privrženosti. Patriotsku privrženost možemo analitički razložiti na predmet patriotske privrženosti – ono prema čemu je patriota privržen, i na prirodu patriotske privrženosti – oblik njenog ispoljavanja. Razlozi za pristrasnost su uvek politički i proizlaze iz predmeta patriotske privrženosti, dok način na koji se patriotizam iskazuje podleže moralnoj proceni. Ljudi mogu imati različite poglede na to šta konkretno za njih znači domovina prema kojoj osećaju privrženost (politički dom nacije, republikanski uokvirena politička sloboda, skup kontekstualno specifičnih ustavnih vrednosti i tako dalje). Te razlike ih ne čine manje ili više patriotama, baš kao što ne ih pretvaraju u manje ili više moralne osobe. Takođe, budući da se etički zahtev ne nalazi u predmetu privrženosti, činjenica da neki ljudi ne osećaju privrženost (trenutno ili trajno) prema bilo kakvoj ideji domovine ne implicira njihovu moralnu slabost. Patriotizam je u tom segmentu moralno neutralan koncept. Ali način na koji se upražnjava patriotska privrženost nije i ne može biti imun na moralna preispitivanja. Patriotsko favorizovanje predmeta privrženosti, baš kao i sve druge vrste pristrasnog ophođenja u društvenim odnosima, poseduje svoje moralne granice. One se u normativnom smislu najdoslednije mogu iscrtnati uz pomoć smerica univerzalne moralnosti deontološkog tipa. To u najkraćem znači da je patriotska briga za dobrobit domovine opravdana sve dok je njeno ispolja-

vanje moguće poopštiti, odnosno pretvoriti u maksimum, i ukoliko ne zadire u legitimne potrebe i interese drugih ljudi.

LITERATURA

- Apaja, Kvame Antoni. 1999. „Kosmopolitski patrioti”. U *Za ljubav domovine*, ur. Marta K. Nusbaum i Džošua Koen, 95–103, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Bell, Daniel. 2004. *Komunitarizam i njegovi kritičari*. Zagreb: Kruzak.
- Dagger, Richard. 1985. “Rights, Boundaries and the Bonds of Community: A Qualified Defense of Moral Parochialism”. *The American Political Science Review* 79 (2), Vol.79: 436–447.
- Dimitrijević, Nenad. 2010. „Vrednosti za obezvređeno društvo: ustavna moralnost posle kolektivnog zločina”. U *Država i demokratija*, ur. Milan Podunavac, 185–203, Beograd: Službeni glasnik.
- Donald. 1998. „Sloboda, jednakost i zajedništvo”. U *Savremena politička filozofija*, ur. Janoš Kiš, 269–294, Novi Sad: IK Zorana Stojanovića.
- Fletcher, George. 1995. *Loyalty: An Essay on the Morality of Repationships*. Oxford: Oxford University Press.
- Gali, Valter i Konoli, Vilijam. 2017. *Suštinski sporni pojmovi*. Beograd: Akademski knjiga.
- Gewirth, Alan. 1988. “Ethical Universalism and Particularism”. *The Journal of Philosophy* 85(6): 282–302.
- Goodin, Robert. 1985. *Protecting the Vulnerable: A Reanalysis of Our Social Responsibilities*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Goodin, Robert. 1988. “What is So Special about Our Fellow Countrymen?” *Ethics* 98(4), Vol. 98: 663–686.
- Godwin, William. 1793. *An Enquiry Concerning Political Justice*. London: G.G.J. and J. Robinson. London, 1793, book 2, pp. 80–84.
- Gomberg, Paul. 1990. “Patriotism is like Racism”. *Ethics* 101: 144–150.
- Hajzinha, Johan. 1996. *Patriotizam i nacionalizam u evropskoj istoriji od kraja devetnaestog veka*. Novi Sad: Prometej.
- Kateb, George. 2000. “Is Patriotism a Mistake?”. *Social Research* 67(4): 901–924.
- Klampfer, Friderik. 2004. “Državljanstvo, patriotizam i posebne dužnosti”. U *Patriotizam* ur. Igor Primorac, 79–108, Zagreb: Kruzak.
- Kleingeld, Pauline. 2000. “Kantian Patriotism”. *Philosophy & Public Affairs* 29 (4): 313–341.
- Kohn, Hans. 2005. *The Idea of Nationalism. A Study In Its Origins And Background*. New Brunswick and London: Transaction Publishers.

- McMahan, Jeff. 1997. "The Limits of National Loyalty". In *The Morality of Nationalism*, eds. Robert McKim and Jeff McMahan, 95–103, Oxford: Oxford University Press.
- Miler, Jan Verner. 2010. *Ustavni patriotizam*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Mekintajer, Alistar. 1998. „Da li je patriotizam vrlina?” U *Savremena politička filozofija*, ur. Janoš Kiš, Novi Sad: IK Zorana Stojanovića.
- Mekonel, Majkl. 1999. „Ne zanemarujte male čete”. U: *Za ljubav domovine*, ur. Marta K. Nusbaum i Džoša Koen, 95–103, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Monteskje, Šarl. 2011. *O duhu zakona*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Nathanson, Stephen. 2004. „Odbrana umjerenog patriotizma”. U *Patriotizam*, ur. Igor Primorac, 35–59, Zagreb: Kruzak.
- Nozick, Robert. 2003. *Anarhija, država i utopija*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Oldenquist, Andrew. 1982. "Loyalties". *The Journal of Philosophy* 79 (4): 173–193.
- Primorac, Igor. 2004. "Patriotizam sveden na pravu meru". u *Patriotizam* ur. Igor Primorac, 59–79, Zagreb: Kruzak.
- Primoratz, Igor. 2007. "Patriotism and Morality: Mapping the Terrain". In *Patriotism: Philosophical and Political Perspectives*, 17–37, Aldershot: Ashgate Publishing Limited.
- Rawls, John. 1964. "Legal Obligation and the Duty of Fair Play". In *Law and Philosophy*, ed. S. Hook, New York: New York University Press.
- Rols, Džon. 1998. *Teorija pravde*. Podgorica: CID.
- Rorti, Ričard. 1999. *Achiving Our Country: Leftist Thought in Twentieth-Century America*. Harvard: Harvard University Press.
- Royce Josiah, 1995. *The Philosophy of Loyalty*. London: Vanderbilt University Press.
- Ruso, Žan Žak. 1993. *Društveni ugovor*. Beograd: Filip Višnjić.
- Sandel, Michael J. "The Procedural Republic and The Unencumbered Self". *Political Theory* 12(1): 81–96.
- Singer, Peter. 1972. "Famine, Affluence and Morality". *Philosophy and Public Affairs* 1 (3): 229–243.
- Singer, Peter. 2002. *One World: The Ethics of Globalisation*. New Haven: Yale University Press.
- Singer, Peter. 2009. *The Life You Can Save: Acting Now to End World Poverty*. New York: Random House.
- Svift, Adam. 2008. *Politička filozofija*. Beograd: Clio.
- Tejlor, Čarls. 1998. „Nesporazumi: rasprava između liberala i komunitarista”. U *Savremena politička filozofija*, ur. Janoš Kiš, 469–497, Novi Sad: IK Zorana Stojanovića.

- Tejlor, Čarls. 2002. *Bolest modernog doba*. Beograd: Čigoja.
- Tokvil, Aleksis De. 2002. *O demokratiji u Americi*. Novi Sad: IK Zorana Stojanovića.
- Viroli, Maurizio. 1999. *Republicanism*. New York: Hill and Wang
- Waldron, Jeremy. 1993. "Special Ties and Natural Duties". *Philosophy and Public Affairs* 22(1): 3–30.

INTERNET IZVORI

- Blic.rs 2016. „Vučić: Najveći patriotizam je platiti porez; Niko ne sme da me zove i pita za porez.” blic.rs 23. decembar 2016. <https://www.blic.rs/vesti/ekonomija/vucic-najveci-patriotizam-je-platiti-porez-niko-ne-sme-da-me-zove-i-pita-za-porez/gtt2yqg>
- Euronews.rs 2025. „Vuk Stanković predstavio novu Nacionalnu čitanku: Cilje je da među mladima stvorimo patriotsku klimu.” Euronews.rs 16. oktobar 2025. <https://www.euronews.rs/srbija/drustvo/192281/koreni-i-krila-predstavljena-nova-nacionalna-citanka/vest>
- Law.cornell.edu 2025. „West Virginia State Board of Education et.al. v. Barnette et. al” <https://www.law.cornell.edu/supremecourt/text/319/624>
- Niinfo.rs 2024. „Đurđević Stamenkovski pozvala građane da započnu demografsku obnovu nacije.” ni.info.rs 23. septembar 2024. <https://niinfo.rs/vesti/djurdjevic-stamenkovski-pozvala-sve-gradjane-da-zapocnu-demografsku-obnovu-nacije/>
- Rtv.rs 2021. „Ljubivoje Ršumović: Potreban ekološki patriotizam.” rtv.rs 10. april 2021. https://rtv.rs/sr_lat/drustvo/ljubivoje-rsumovic-potreban-ekoloski-patriotizam_1227729.html
- Rts.rs 2019. „Tumbaković za RTS: Zahtevi su veliki, traži se rezultat.” rts.rs 2. Jul 2019. <https://www.rts.rs/lat/sport/fudbal/3577582/tumbakovic-za-rts-zahtevi-su-veliki-trazi-se-rezultat.html>

SUMMARY

HOW TO UNDERSTAND PATRIOTISM?
THE LEGACY OF CONTEMPORARY NORMATIVE DISPUTES

The subject of this research is the legacy of contemporary normative disputes about the meaning of patriotism. The focus is on the debates that took place within moral philosophy and political philosophy from the 1970s until the end of the the twentieth century. The main thesis of the article is that these debates positioned patriotism at the very boundary between the two disciplines, which led to the concept's dual normative burden. The position of a boundary concept carried with it conflicting and often even contradictory, normative

expectation. This is illustrated through examples of the most influential ethical and political theories of patriotism of that period. As one possible way of overcoming the difficulties arising from the dual normative burden of the concept, the article suggests that its ethical and political content be more clearly distinguished by linking them to specific dimensions of patriotic allegiance. Patriotic allegiance can be analytically divided into the object of patriotic allegiance – that to which the patriot is attached, and the nature of patriotic allegiance – the form in which it is expressed. The reasons for partiality are always stem from the object of patriotic allegiance, while the manner in which patriotism is expressed is subject of moral evaluation.

KEYWORDS: moral philosophy, political philosophy, patriotic allegiance, liberalism, communitarianism.